

فصل اوّل

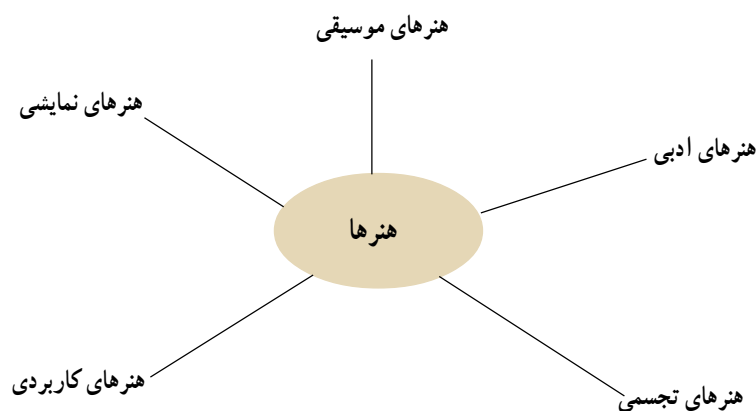
اهداف رفتاری: پس از پایان این فصل انتظار می‌رود هنرجو بتواند:

- چگونگی پیدایش صنایع دستی را توضیح دهد؛
- جایگاه صنایع دستی را در میان سایر هنرها بیان کند؛
- عوامل اصلی تشکیل دهنده‌ی صنایع دستی را نام ببرد؛
- عامل هدف را در صنایع دستی شرح دهد؛
- عامل شکل ظاهری را در صنایع دستی شرح دهد؛
- عامل فناوری را در صنایع دستی شرح دهد.

کلیات

دست ساخته‌های اولیه‌ی بشر در اصل برای پاسخگویی به نیازهای زیستی، آئینی و روزمره‌ی او ابداع شده، سپس با بهره‌گیری از اندیشه و تجربه به تدریج مراحل تغییر و تکامل خود را در مسیر تاریخ پیموده است. در عین حال، در روند رشد و بالندگی، جنبه‌هایی از نیازهای معنوی شامل باورها، اعتقادات و آداب و رسوم نیز به آن افزوده شده به طوری که می‌توان این محصولات را به عنوان «انواع هنرها» در تمدن‌های گوناگون نیز دست ساخته‌های اولیه‌ی بشر در اصل برای پاسخگویی به نیازهای زیستی، آئینی و روزمره‌ی او ابداع شده، سپس با بهره‌گیری از اندیشه و تجربه به تدریج مراحل تغییر و تکامل خود را در مسیر تاریخ پیموده است. در عین حال، در روند رشد و بالندگی، جنبه‌هایی از نیازهای معنوی شامل باورها، اعتقادات و آداب و رسوم نیز به آن افزوده شده به طوری که می‌توان این محصولات را به عنوان «انواع هنرها» در تمدن‌های گوناگون نیز

به شمار آورد و این خود بیانگر پیشرفت و هویت هر ملت یا قوم است. هنرها در شکل‌ها و انواع مختلف پدید آمده است: هنرهای ادبی (نظم، نثر، داستان، ...)، هنرهای موسیقی (سنتی، نوگرا و ...)، هنرهای نمایشی (تئاتر و سینما)، هنرهای کاربردی (معماری، عکاسی، طراحی صنعتی، طراحی لباس، ...) و هنرهای تجسمی (نقاشی، پیکره‌سازی، ...) (شکل ۱-۱).

شکل ۱-۱- انواع هنرها

در ایران، صنایع دستی با توجه به شرایط جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و نیازهای مادی و معنوی اقوام مختلف ایرانی پدید آمده و جلوه‌های گوناگونی به خود گرفته است. هنرمند ایرانی در ایجاد و ابداع اثر هنری به خاطرات قومی، باورهای دینی و طبیعت بکر و چشم‌اندازهای زیبای اطراف، توجه کرده و از آن‌ها به عنوان دستمایه‌ای برای کارهای خود بهره جسته است. در هنرها هرچه جنبه‌ی زیبایی شناختی و مبانی نظری آن قوی‌تر و غنی‌تر باشد به هنرهای تجسمی نزدیک‌تر می‌شود و اگر ابداع اثر بر محور کاربرد و عملکرد استوار شود، در گروه هنرهای کاربردی قرار می‌گیرد. پس می‌توان گفت صنایع دستی از جمله آثاری است که هر دو جنبه‌ی تجسمی و کاربردی را دربر می‌گیرد. اگر در این آثار جنبه‌ی زیبایی آن بیشتر شود، نام «صنایع مستظرفه»^۱ را به خود می‌گیرد، مانند: طراحی، نقاشی، تذهیب، تشعیر، نگارگری و ... و هرچه بعد «کاربری» آن گسترش یابد به عنوان «صنایع» شناخته می‌شود. مانند: ابزارسازی، چاقوسازی و ... (شکل ۱-۲).

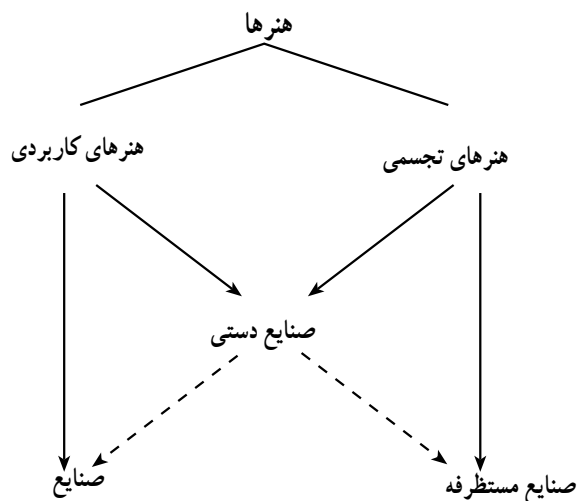

شکل ۱-۳- تغییرات عوامل سه‌گانه و هماهنگی آن‌ها در صنایع دستی

۱- هدف

هدف در صنایع دستی بر مبنای نیازهای مادی و معنوی تعریف شده، و این نیازها خود می‌تواند بیان‌کننده‌ی نوع محصول تولید شده باشد. در نیازهای معنوی تکیه بر باورها^۲، آداب و رسوم^۳ و ارتباطات قومی و فرهنگی است که می‌تواند همگام با نیازهای مادی ناشی از شرایط زیستی و معیشتی، در یک اثر متجلی شود. شرایط زیستی تابع آب و هوا یا اقلیم است. شرایط

در ایران، صنایع دستی با توجه به شرایط جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و نیازهای مادی و معنوی اقوام مختلف ایرانی پدید آمده و جلوه‌های گوناگونی به خود گرفته است. هنرمند ایرانی در ایجاد و ابداع اثر هنری به خاطرات قومی، باورهای دینی و طبیعت بکر و چشم‌اندازهای زیبای اطراف، توجه کرده و از آن‌ها به عنوان دستمایه‌ای برای کارهای خود بهره جسته است. در هنرها هرچه جنبه‌ی زیبایی شناختی و مبانی نظری آن قوی‌تر و غنی‌تر باشد به هنرهای تجسمی نزدیک‌تر می‌شود و اگر ابداع اثر بر محور کاربرد و عملکرد استوار شود، در گروه هنرهای کاربردی قرار می‌گیرد. پس می‌توان گفت صنایع دستی از جمله آثاری است که هر دو جنبه‌ی تجسمی و کاربردی را دربر می‌گیرد. اگر در این آثار جنبه‌ی زیبایی آن بیشتر شود، نام «صنایع مستظرفه»^۱ را به خود می‌گیرد، مانند: طراحی، نقاشی، تذهیب، تشعیر، نگارگری و ... و هرچه بعد «کاربری» آن گسترش یابد به عنوان «صنایع» شناخته می‌شود. مانند: ابزارسازی، چاقوسازی و ... (شکل ۱-۲).

شکل ۱-۲- جایگاه صنایع دستی در انواع هنرها

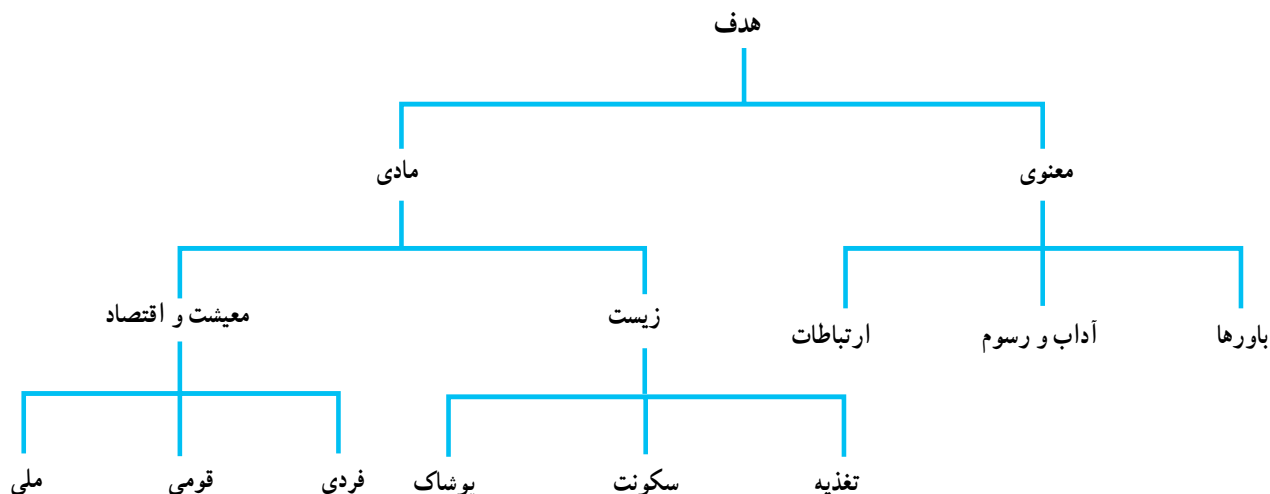
۱- صنایع مستظرفه عبارت است از آثاری که نقش و نگار با تأکید بر تزئینی بودن اثر در نهایت ظرافت و دقت بر آن‌ها اجرا می‌شود. (Fine Art)

۲- ارزش افزوده: ارزش افزوده، ارزش یا بهایی است که به بهای محصول، پس از کار بر روی آن افزوده می‌شود. مثلاً تبدیل نخ به پارچه موجب به وجود آمدن ارزش افزوده می‌شود.

۳- باور: اعتقاد، قبول و پذیرش چیزی.

۴- آداب و رسوم: آئین‌ها و روش‌هایی که براساس باورها و اعتقادات شکل می‌گیرند.

زیستی و معیشتی در مرحله‌ی اول نوع تغذیه، پوشاک و مسکن انسان‌ها را مشخص می‌کند و در مراحل بعدی، کار و پیشه و فعالیت‌های اقتصادی، متناسب با آداب و رسوم ملی و قومی را پدید می‌آورد (شکل ۴-۱).

شکل ۴-۱- زیرمجموعه‌ی هدف در صنایع دستی

۲- شکل ظاهری

و نقش‌ها را به صورت‌های شکسته، گردان و تلفیقی متجلی ساخته است. شکل‌های غیرهندسی گاه با الهام از طبیعت به صورت خیالی-طبیعی، و گاه به صورت تصادفی و گاه به صورت ترکیبی از این دو، یعنی تلفیقی، ایجاد می‌شوند. بالاخره باید از آرایه گفت که عبارت است از هر شیئی افزودنی به محصول یا اثر با هدف آفرینش زیبایی که به دو گونه‌ی درون متنی و فرامتنی* تقسیم می‌شود. نمونه‌ای از آرایه‌های درون متنی، آینه‌دوزی و طلاکوبی و نمونه‌ی آرایه‌های فرامتنی آویزهای تزئینی (زبورآلات، منگوله‌های سیاه چادرها، خرمهره و ...) هستند. بنابراین هنرمند ایرانی توانسته است با استفاده از قابلیت‌های هر کدام به صورت ترکیبی، اثری بدیع و نوین به وجود آورد (شکل ۵-۱).

بعد دیگر صنایع دستی، شکل صوری یا ظاهری اثر است که گذشته از زیبایی آن، خود باعث شناسایی و وجه تمایز آن از صنایع دستی سایر مناطق و سرزمین‌هاست. شکل ظاهری هر اثر که همان وجه تزئین آن است از سه جنبه‌ی زمینه^۱، متن^۲ و آرایه^۳ قابل بررسی است. زمینه‌ی هر اثری به دو صورت سطح صاف^۴ و یا حجم^۵ است که ابعاد و اندازه‌های رایج و مرسوم را نمایان می‌سازد. متن هر اثر دستی نیز شامل طرح، نقش‌مایه و رنگ‌های اصیل اقوام مختلف است که مبتنی بر هویت فرهنگی، طبیعت پیرامون و تجربه‌های بازمانده از گذشتگان است. هنرمند ایرانی معمولاً طرح‌ها را بر پایه هندسه پنهان، هندسه آشکار و یا تلفیقی

۱- زمینه: بسترکار (یا سطح کار)

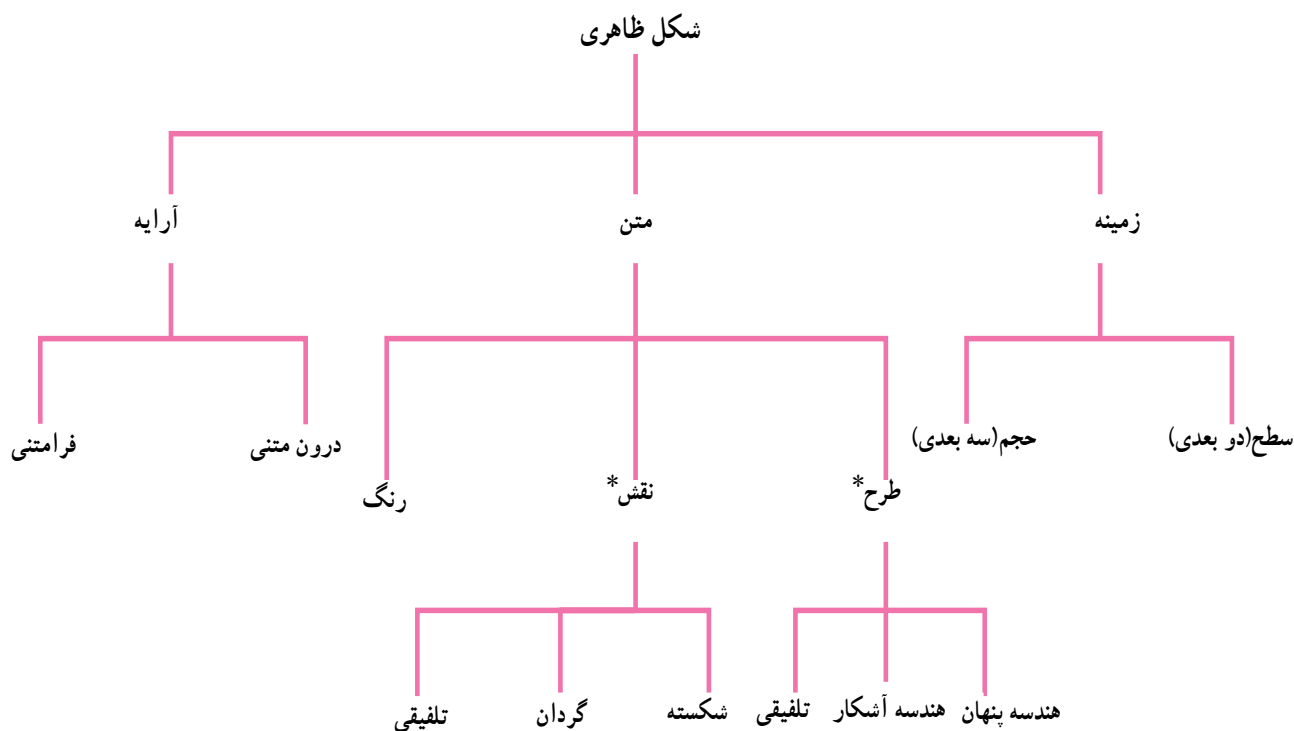
۲- متن: نقش و نگارهای اصلی که بر روی زمینه قرار می‌گیرد

۳- آرایه: اجزای الحاقی برای تزئین (به جدول ۸-۱ مراجعه شود.)

۴- دو بعدی

۵- سه بعدی

* برای توضیح بیشتر به جدول ۸-۱ مراجعه شود

شکل ۵-۱- زیرمجموعه‌ی شکل ظاهری در صنایع دستی

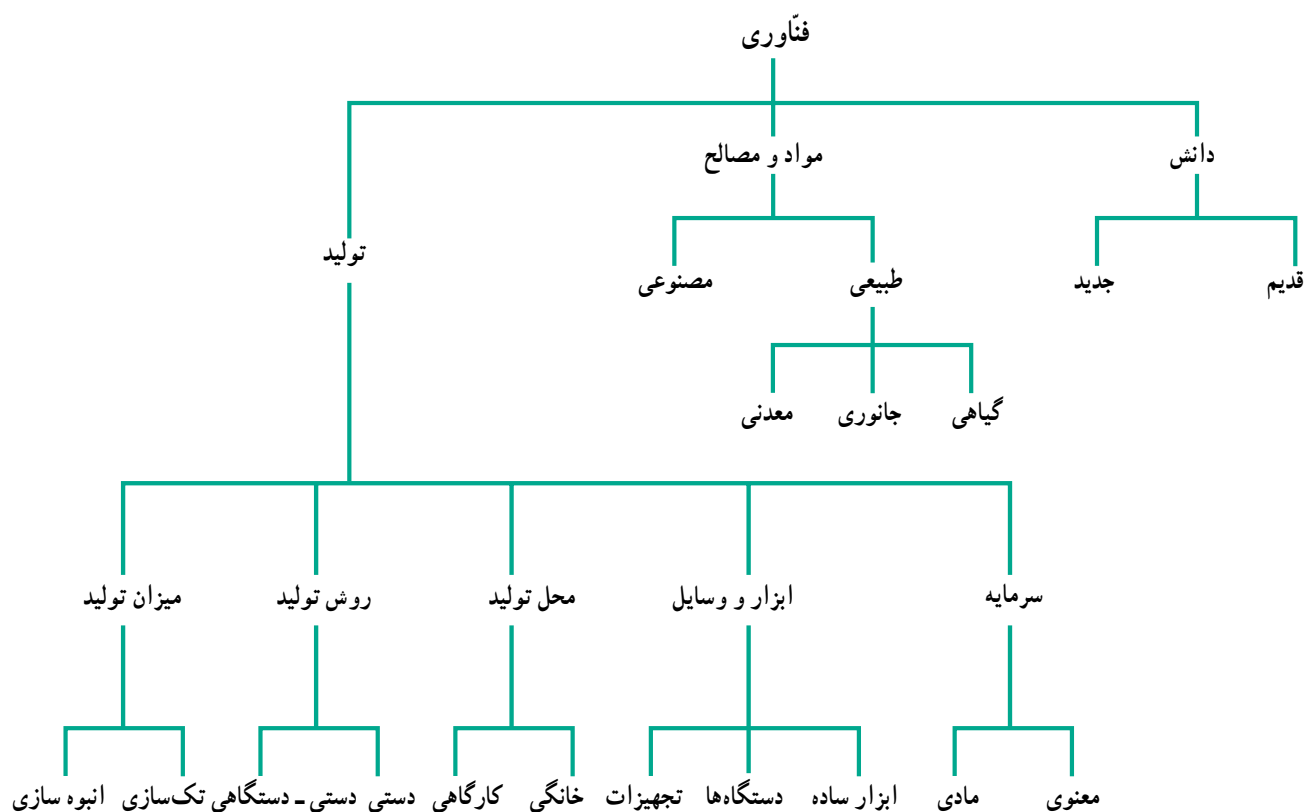
۳- فناوری

عوامل تولید که زیرمجموعه‌ی فناوری به شمار می‌روند

رابطه‌ی مستقیمی با انواع سرمایه‌های مادی و معنوی دارند. اهمیت سرمایه‌ی معنوی در ایجاد شرایط مناسب فضای کار، روحیه‌ی مثبت و انگیزه‌ی تولید است. سرمایه‌ی مادی در تأمین مواد اولیه، مراحل تولید و میزان آن آشکار می‌شود. گونه‌های مختلف صنایع دستی، ابزارها، دستگاه‌ها و تجهیزات خاصی را می‌طلبد که این نیز نقش تعیین کننده‌ای در میزان تولید (تک‌سازی یا انبوه‌سازی) و محل تولید (خانگی یا کارگاهی) دارد. فرایند تولید برخی از صنایع دستی تنها بر مهارت نیروی انسانی تکیه دارد در حالی که تولید برخی دیگر نیازمند به‌کارگیری ماشین‌آلات خاص است (شکل ۶-۱).

سومین عامل تشکیل دهنده‌ی صنایع دستی، فناوری است. فناوری یا روش تولید که بنیان اصلی شکل‌گیری یک اثر در صنایع دستی است با بهره‌گیری از دانش و تجربه‌ی پیشینیان و گاه به مدد تجربیات و اطلاعات جدید، تولیدات متنوعی را پدید می‌آورد. نوع مواد و مصالح در انتخاب فناوری برای تولید تأثیر فراوانی دارد. هنرمند ابتدا از آنچه که در طبیعت پیرامون وجود دارد، همچون مواد گیاهی (چوب، پنبه و ...)، مواد جانوری (پشم، پوست، استخوان، ابریشم و ...) و مواد معدنی (سیلیس، آهن، مس و ...) استفاده می‌کند. گاهی نیز به دلیل کمیاب بودن یا گرانی آن‌ها از مواد مصنوعی جایگزین بهره می‌جوید.

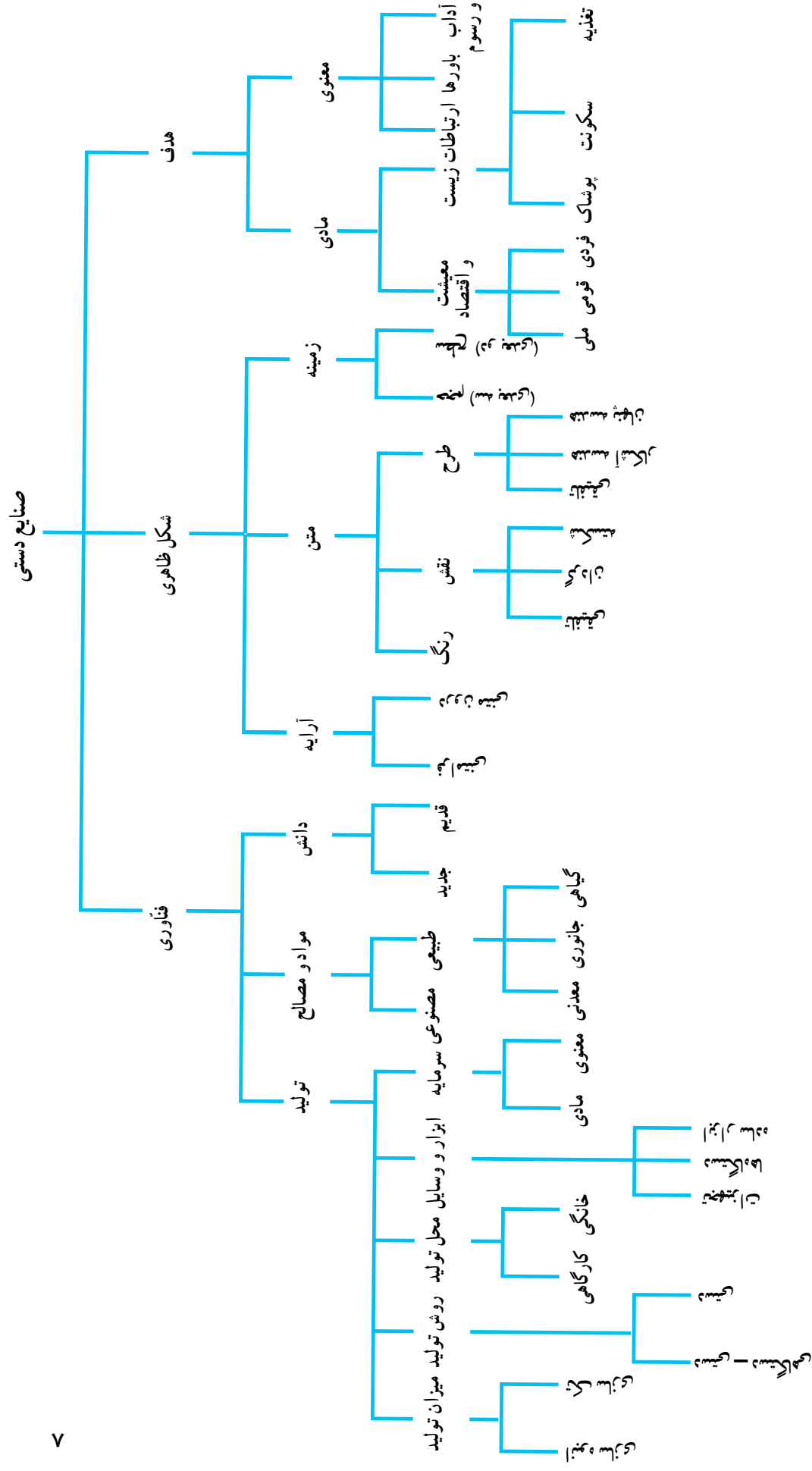
* طرح و نقش به صورت گسترده‌تر در فصل آثار هنری طراحی و نقاشی سنتی مطرح می‌شود.

شکل ۶-۱- زیرمجموعه فناوری در صنایع دستی

شکل ۷-۱ نشان دهنده ی ارتباط عوامل سه گانه و زیرمجموعه ی آن ها در شکل گیری یک اثر می باشد که می توان هریک از محصولات این رشته ی هنری را بر مبنای آن مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار داد. برای درک بیشتر چگونگی ارتباط زیر مجموعه ها با عوامل و ساده تر شدن مطالب در شکل ۸-۱ آن ها را تعریف کرده و برای هر یک نمونه هایی با مثال آمده است.

اکنون با درک عوامل مختلف شکل دهنده ی یک اثر می توان به لزوم توجه به اثربخشی هر عامل در چگونگی تولید و نیز ایجاد ارزش افزوده در شکل مطلوب یک محصول پی برد. بر عکس نیز می توان دریافت که پی توجهی به جایگاه و نقش هریک از این عوامل موجب تغییر کلی و یا پایین آمدن کیفیت اثر می شود.

شکل ۱-۷ عوامل تشکیل دهنده صنایع دستی و زیر مجموعه‌ی آن‌ها

صنایع دستی

شکل ظاهری			هدف
آرایه	درون متنی	رنگ	مادی
		تلفیقی	
		گردان	
		شکسته	
متن	تلفیقی	نقش	زیمنه
		هندسه آشکار	
		هندسه پنهان	
		طرح	
مادی	فرامتنی	آرایه	مادی
		فرامتنی	
		آرایه	
		فرامتنی	

آثاری که در مراسم و آداب ملی و قومی به کار گرفته می‌شوند. (مانند : علامت، گلاب‌پاش، عود سوز و...)	آداب و رسوم
آثاری که بر اساس اعتقادات مذهبی و باورها ساخته و به کار گرفته می‌شوند. (مانند: حرز ، انگشتر فیروزه)	باورها
آثاری که برای ایجاد ارتباطات انسانی و جهان پیرامون به وجود می‌آیند. (مانند : ساز، کتاب آرای، ...)	ارتباطات
وسایلی که برای پخت و پز، آماده‌سازی و نگهداری مواد خوراکی ساخته می‌شوند (مانند : قاشق، ظروف، سفره، قلمکار، خمره، کوزه و ...)	تقدیه
آثاری که برای محل سکونت ساخته می‌شود (مانند: قندیل، در، پنجره، پرده، فرش و ...)	سکونت
آثاری که برای پوشاندن استفاده می‌شود (مانند: لباس، کلاه، کفش، چُل، پالان، سیاه‌چادر و ...)	پوشاک
آثاری که ایجاد اشتغال و درآمد فردی می‌کند (مانند: بافندگی، سفالگری، فلزکاری و ...)	فردی
آثاری که باعث درآمدزایی یک قوم یا طایفه می‌شود (مانند: سوزندوزی بلوچ، قالی بلوچ، ...)	قومی
آثاری که قسمتی از اقتصاد یک کشور را تأمین می‌کند(مانند: قالی ایران و ...)	ملی
آثاری که شکل ظاهری زمینه‌ی آن مسطح و دارای دو بعد است. (مانند: نگارگری، معرق و ...)	سطح (دو بعدی)
آثاری که شکل ظاهری زمینه‌ی آن حجمی و سه بعدی است. (مانند: سفال، ظروف فلزی، آبگینه و ...)	حجم (سه بعدی)
آثاری که طرح اصلی آن‌ها دارای ساختار هندسی است اما دیده نمی‌شود. (مانند: طرح‌های نگارگری)	هندسه پنهان
آثاری که ساختار هندسی به راحتی و آشکارا در طرح اصلی دیده می‌شود. (مانند: طرح خشتی و گره‌چینی)	هندسه آشکار
آثاری که قسمتی از طرح اصلی دارای ساختار هندسی آشکار و قسمتی دیگر ساختار هندسی پنهان دارد. (مانند: طرح های نگارگری)	تلفیقی
آثاری که نقوش آن‌ها از خطوط صاف و دارای زوایای مختلف تشکیل شده است. (مانند نقوش گره‌ها)	شکسته
آثاری که نقوش آن‌ها از خطوط منحنی و بدون زاویه است. (مانند: نقوش اسلیمی و ختایی)	گردان
آثاری که قسمتی از نقوش آن‌ها گردان و برخی دیگر شکسته است. (مانند: تلفیق گره‌ها با اسلیمی‌ها)	تلفیقی
آثاری که متن آن‌ها رنگی است. (مانند: نگارگری، تذهیب، معرق، قلمکار و ...)	رنگ
آثاری که تزئیناتی با مواد الحاقی بر روی متن اصلی در آن‌ها به کار رفته است. (مانند: سکه‌دووزی، آینه‌دووزی، طلاکوبی، مرصع و غیره)	آرایه
آثاری که تزئیناتی با مواد الحاقی بر روی حاشیه و خارج از متن اصلی در آن‌ها به کار رفته است. (مانند: خرمهره، منگوله‌ها، شرفه و ...)	

تمرین ۱: برای جدول شماره‌ی ۷-۱ چه پیشنهاد تکمیلی دارید؟ آن را شرح دهید.

تمرین ۲: در برگه‌ی تمرین داخل کتاب یک محصول صنایع دستی و عوامل آن را به‌طور کامل بنویسید، آنگاه جدول تکمیل شده را در کلاس برای دیگر دانش‌آموزان شرح داده و مشخص کنید کدام یک از عوامل تشکیل‌دهنده‌ی این محصول قوی‌تر است؟

تمرین ۳: نمونه‌ای از آرایه‌های موجود در منطقه‌ی خود را تهیه و نوع آن را مشخص کنید.

تمرین ۴: فناوری و دانش تولید یکی از آثار صنایع دستی منطقه‌ی خود را به‌طور کامل شرح دهید.
[نمونه‌ها و جدول‌های خود را تا پایان سال نگهداری کنید.]

پیش‌ها

- ۱- صنایع دستی در پاسخ‌گویی به چه عواملی به وجود آمده است؟
- ۲- انواع هنرها در چه شکل‌هایی ظهور یافته است؟
- ۳- هدف را در صنایع دستی شرح دهید.
- ۴- عوامل اصلی تشکیل‌دهنده‌ی صنایع دستی را نام ببرید.
- ۵- هندسه آشکار و پنهان در کدام یک از زیرمجموعه‌ی عوامل تشکیل‌دهنده‌ی صنایع دستی قرار دارد؟
- ۶- فناوری در صنایع دستی شامل چه چیزهایی است؟ شرح دهید.